

Sosyal Yapımız ve Memuriyen Temayüller

Ömer AYTAÇⁱ

Atıf/©: Aytaç, Ö. (2014). Sosyal yapımız ve memuriyen temayüller. *Mukaddime*, 5(2), 71-94.

Özet: Bu çalışmada, toplumsal kültürümüzdeki yerleşik memuriyen eğilimlere, onların inşa süreçlerine ve bunların beraberinde oluşan tutum ve davranışların tarihsel/toplumsal kökenlerine odaklanılmaktadır. Özellikle memur zihni/pratiğine, bunun içsel dinamiklerle olan ilişkisine değinilmekte ve bunların girişimci/kapitalist güdülerin ortaya çıkmasındaki ketleyici rolüne işaret edilmektedir. Bu bağlamda, toplumsal yapımızda yer etmiş memurcu temayüllerin bürokratik, toplumsal ve kültürel yapıyla olan ilişkisi kurulmakta, özellikle; Prens Sabahattin, Baha Tevfik, Mustafa Suphi, Sabri F. Ülgener ve Z. Fahri Fındıkoğlu gibi sosyal bilimcilerin meseleye ilişkin görüşleri ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Böylece, Türkiye’de öteden beri eleştiri konusu edilen köklü memuriyen temayüllere ilişkin tarihsel ve sosyal bir arka plan oluşturulma çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bürokratik gelenek, memur, memuriyen kalıplar, sosyal yapı.

Our Social Structure and Officialism Attitudes

Citation/©: Aytaç, Ö. (2014). Our social structure and officialism attitudes. *Mukaddime*, 5(2), 71-94.

Abstract: In this study, it has been focused on officialism trends settled in our social culture, their construction process and historical/social origins of attitude and behaviors that are formed together with them. It is mentioned about especially officer mind/practice, its relation to internal dynamics and their inhibiting roles on appearance of initiative/capitalist motives have been pointed. In this context, the relation of official attitudes that are settled in our social structure are formed with bureaucratic, social and cultural structures, and especially views of some social scientists such as Prince Sabahattin, Baha Tevfik, Mustafa Suphi, Sabri F. Ülgener and Z. Fahri about this matter have been handled in detail. Thus, it has been tried to form a historical and social background about radical officialism attitudes that have been criticised for a long time in Turkey.

Keywords: Bureaucratic tradition, officer, officialism patterns, social structure.

ⁱ Prof. Dr., Fırat Üniv., İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, oaytac@firat.edu.tr.

Giriş

Türkiye'nin güçlü memuriyen temayüllere sahip olduğu ve bunun gelişimci süreci baltalayan önemli bir etken olduğu sıklıkla dile getirilmektedir. Girişimci, kapitalist hareketlerin başarıya ulaşamamasında birey ve toplum olarak fazlasıyla memuriyen zihniyet ve davranış kalıplarına angaje olmuşluğumuz önemli bir neden olarak gösterilmektedir. Bu noktada memuriyen ölçüler, zihniyet ve yaşama üslubunun kaba bir sorgulaması yapılarak, geri kalmışlığımızın faturası tarihsel süreçte şekillendiği varsayılan memuriyen genlerimize çıkarılmaktadır. Özellikle de, girişim noksanlığı, neme lazımcılık, boş vermişlik, kâr güdüsünden uzaklık vb. anlayışlar memurluk mesleği ve uygulamalarıyla ilişkilendirilerek devlet dairelerindeki hakim anlayışın bir tezahürü olarak takdim edilmektedir. Gelişimci ve değişimci bir atılım sürecini geçmekte zorlanmamız da, çoğunlukla hakim bürokratik örtünün bilincimize ve yaşamımıza fazlasıyla nüfuz etmiş olmasıyla izah edilmektedir. Bundan dolayıdır ki, ülkemizdeki güçlü memuriyen damarın nasıl oluştuğu ve bunun toplumsal, kültürel yaşamda memuriyen işaret ve göstergelerin neler olduğu hususu irdelenmeyi hak edecek bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Bu çalışmada, toplumsal bünyemizi saran memuriyen kalıplara, onların inşa süreçlerine, memur aklı ve pratiği olgusuna ve bütün bunların iç dinamiklerimizle olan ilişkisine daha yakından bakılmaktadır. Bu çerçevede söz konusu memuriyen temayüllerin girişimci, kapitalist, liberal güdülerin inkişafını ketleyici etkisine vurguda bulunulmakta, memur toplumu ve bunun aşılması sorununu anlamaya yönelik bir çaba gösterilmektedir. Bu çalışma ile hedeflenen, pek tabiidir ki, memur zihniyeti/toplumu realitesinin ayrıntılı bir kökensel etnografisini çıkarmak değildir.

Bu çalışmanın asıl amacı Türkiye'nin toplumsal yapısını ve bireysel/toplumsal ilişkilerimizin tabiatını memur, memur zihni, memur toplumu gibi kavramlar üzerinden anlamamıza imkan veren bir çerçeve oluşturmaya çalışmaktır. Bu kapsamda önce bürokrasiden kaynaklanan memuriyen temayüllere, ardından sosyal bünyemizin izin verdiği memurcu hususiyetlere odaklanılmakta ve konu bazı toplumbilimcilerimizin (P. Sabahattin, Baha Tevfik, Mustafa Suphi vs.) görüşleri üzerinden temellendirilmektedir.

1. Bürokrasinin Doğası ve Memuriyen Temayüller

Memurluğa atfedilen olumsuzlayıcı imgelerin kesiştiği bir kavram olarak *memur zihni/yeti* ve *memur toplumu* kavramları, gerek gündelik dilde ve gerekse de sosyal bilim yazınında çoğunlukla eleştirel bir maksatla kullanılmaktadır. Bürokratik/siyasal patolojiler ve işlevsizlik durumlarını ifade etmek için başvurulan bu kavramlarla genelde, rasyonaliteden uzaklık, verimsizlik, girişkenlik eksikliği, dinamizm noksanlığı, risk almaktan ve sorumluluktan kaçma, bireysel/toplumsal atalet, rahata düşkünlük vb. negatif nitelermelere göndermede bulunulmaktadır. Memur aklı, gerçekte memuriyete özgü bilinç

yapıları, usavurma ve algılama biçimleri ve buna dayalı pratikler ve yaşama ölçülerini refere etmektedir. Memuriyete içkin söz konusu kıstaslar, algısal formlar, davranış kalıpları ve yaşama tarzının egemenliğine dayalı toplumsal yapılar için de, *memur toplumu* nitelemesinde bulunmaktadır (bkz. Aytaç, 2006).

Sosyal bilimciler, memur akli/zihni ya da zihniyetinin inşasında, bürokrasiye özgü parametrelerin belirleyici bir öneme sahip olduğunu dile getirirler. Weber (1987), Gournay (1971), Salaman (1971), Crozier (1964), Habermas (1984), Berger vd. (1985), Mises (2000) ve Bauman (2001), bürokrasilerin kendilerine özgü tipik bir akla sahip olduklarına, bürokrasi ruhu, ethosu ya da akli/bilinci ürettiklerine, hem çalışanlar hem de bürokrasinin nüfuz alanı içine girenler açısından disipline edici bir güce sahip olduklarına işaret ederler. Bu gücü, Bauman, “bürokrasi ruhu”, Weber, “bürokratik akıl/araçsal usallık”, Berger vd. ise “bürokratik bilinç” olarak ifade ederler. Her bürokrasi, kendi ölçüleri içinde bir zihniyet ve akıl inşa eder. Bu süreç, sıkıcı ve aşırı bir disiplinler düzen içinde çalışanların bilincini biçimlendirmeyi/dönüştürmeyi hedefler.

Bürokrasiler, *bürokrasi ruhu* vasıtasıyla bürokratik tutum ve davranış ölçüleri üretirler. Bu ölçüler, en gelişkin bürokrasilerde bile, esasta, korumacı, muhafaza edici, belirli kalıp ve şablonlara hapsedici, kayıtlama, standartlaştırma, düzen, otorite ve disiplin algısını fetişleştirmeye varan dikteleri içerir. Bürokrasiler, mevzuat denilen sıkıcı prosedürler üzerinden, amir/müdür gibi otoriter yöneticiler vasıtasıyla, belli bir çekirdek yönetim inşa ederler. Oligarşikleşen ve çoğunlukla katılımı dışlayan yönetsel uygulamalar yoluyla, çalışanlardaki yaratıcılığı, üretkenlik isteğini ve başarıma insiyakını öldürürler. Başlangıçta belirlenmiş prosedürler, tahditler çerçevesinde iş/hizmet akşını düzenlerler. Tekil yöntem ve teknikler sayesinde çalışanların yeteneklerinin, usavurma melekelerinin, fiziksel, bilişsel ve duygusal yanlarının körelmesine sebebiyet verirler.

Önceden tanımlanmış, belirlenmiş iş yapma usulleri, mevzuat ve yasal bağlayıcı hükümler, çalışanların tutum ve davranışlarını bir örnek, alışıldık, standart bir form içinde tutar. Belli saatte işe gelme, belli saatte işi bırakma, işi belli usullerle kayıtlama/dosyalama, işi önceden düzenlenmiş bir program dahilinde yapma, bürokrasideki hakim dilin dışına çıkmama, benzer/aynı anlatım tekniği kullanma, otorite ve hiyerarşi korkusuyla farklı davranmamama, kişisel davranmanın önünün kapalı olması, itaate içkin bir hâl üzere olmak, hep bir yukarıdan/üstten emir beklentisiyle harekete geçme, disipline yatkınlık taşıma, üniform giyim ve davranma ölçüleri içinde olma, değişiklikten ziyade olanı korumaya/muhafaza etmeye dair yüksek duyarlılık, kurum içi dengeleri (hiyerarşiyi, kıdemi vs.) gözetici bir psikoloji içinde olmak vs. bürokratin/memurun, kurumsal sosyalizasyon sürecine bağlı olarak köklü bir yeniden inşa süreci yaşadığı anlamına gelir. Kurumsal sosyalizasyonun katılığı, baskıcılığı, cezalandırıcı ve dışlayıcı bir yaptırımlar dizgesine sahip oluşu, söz

konusu bürokratik ethosun tez zamanda içselleştirmeni, kişilik ve kimlikteki yapıcı rolünün önemini açığa vurur.

Bu noktada Mises (2000: 49-51), “Bürokrasi” adlı eserinde, bürokratların mesleki uğraş ve tecrübelerinin bir sonucu olarak girişken ve atak davranışlardan uzaklaştıklarını, verili koşulları içselleştirerek hayatları boyunca devlet daireleri ve buradaki geçerli zihinsel ölçülere bağlılık sergilediklerini ve devlete yüksek sadakati genel bir davranış biçimine dönüştürdüklerini belirtir. Ona göre, devletin kapıkulu olarak görev yapan bürokratlar, zaman içinde, entelektüel dünyaları itibariyle büyük bir sığılaşma/yüzeyselleşme içine düşerler, kanun ve talimat metinlerinden ibaret bir dünyaları olur, varlıkları amirlerinin lütfuna bağlı hâle gelir. Bürokratik sistemde genelde kıdem/yaş gibi kıstaslar dikkate alındığından ehliyetli kimseler hak ettikleri yerlere gelemeyizler, ehliyetsizler türlü yollarla kilit noktaları ele geçirirler. Memurlar “görev” kavramını bir tarafa atarak, kırtasiyecilik ve şekilcilik labirentinden kendileri lehine yarar elde etmeye çalışırlar. Hayatları emre itaatle geçmiş olduğundan enerjileri ve inisiyatif gösterme yeteneklerini yitirirler. Yeniliğe ve değişmeye karşı genelde bir korku ve tiksinti duyarlar. Reformist projelere kuşku ile bakarlar ve bunlara rahatlarını bozacak bir problem olarak yaklaşırlar. İleri derecede muhafazakârlık ve statükoyu sürdürme konusunda inatçılık gösterirler. Bu durum, onları yeni durumlara intibak etmede sürekli başarısızlığa sürükler ve yenilikçi programların uygulanmasını sekteye uğratır.

Modern bürokrasilerin kişilik dönüşümündeki rolünü irdeleyen bazı çalışmalar (bkz. Whyte, 1972; Sennett, 2002; Bauman, 2001) bürokrasilerin birey/toplum üzerinde kalıcı izler bıraktığı ve bunun hayatın diğer alanlarına da transfer edilebilecek implikasyonlar içerdiğine vurguda bulunulur. Bu noktada, Habermas’ın (1984) *sosyal yaşam dünyasının bürokratizasyonu* dediği ve modern toplumun eskiye oranla daha fazla bürokratize edildiğine dair görüşleri bu realiteye yüksek bir vurgu olarak görülebilir. Dolayısıyla, memur zihni ve memur toplumunun inşasında, bürokrasinin doğasından kaynaklanan düzen ve iş yapma pratiklerinin, düşünsel eğilimlerin büyük rolü vardır. Bürokrasinin güçlü ve merkezîyetçi bir role sahip olduğu toplumlarda, bürokratik eğilimler, hem çalışanlar hem de toplumun geneli üzerinde belirleyici bir tesir meydana getirirler. Bürokrasilerdeki bazı değerler ve uygulamalardan kaynaklanan işlevsizlik durumları/pratikler, genel bir eğilim olarak toplumsal bünyeyi kendi sarmalı içine hapsederek fasit bir daire içine alır.

Meseleye, Türk bürokrasi kültürü temelinden bakıldığında, söz konusu bürokratik işlevsizlik durumlarının yaygın bir nitelik taşıdığı görülür. Özellikle merkezîyetçi ve bürokratik deneyimlerin; bürokrasi dışı bireysel/toplumsal hareketlerin önünü kesici, tıpkı bürokratik ofislerde olduğu gibi, toplumsal alana dönük, şekilcilik, kuralcılık, itaatkar eğilimler, rahata düşkünlük, faaliyetsizlik, verimsizlik ve prestij arayışlılık gibi tutumların baskınlık kazanmasına neden oldukları söylenebilir. Dolayısıyla ileride sözü edileceği üzere, bir yandan

bürokratik belirleyiciler öte yandan toplumsal kültürden gelen bazı değer/ler ve anlayışlar, memur zihniyeti/toplumu realitesine dinamizm katıcı etkiler yapabilmektedir.

2. Sosyal Yapımız ve Memuriyen Temayüller

Sosyal yapıya özgü karakteristiklerin, yönetsel yapı/kültürle birlikte memuriyen temayüllerin köken bulmasında büyük pay sahibi olduğu sıklıkla dile getirilmektedir. Türkiye’de memurcu eğilimlerin baskınlığının temelinde, sosyal yapımıza ya da sosyal örgütlenme tarzımıza özgü koşulların büyük rolü vardır. Bir başka deyişle, içinde bulunduğumuz sosyal ve kültürel değer ve eylem sistemleri, bizi başka türlü vaziyet almaktan uzaklaştırmakta, memur zihni ve edimlerinin baskın çıktığı bir fanus içerisine hapseder. Toplumdaki çocuk yetiştirme düzeni, aile içi ilişkiler ve iletişimsel izlek, arkadaşlık ve dostluk ilişkileri, cemaatsel ağ ilişkileri, aşirete/sülaleye özgü bağlayıcı normlar, yürürlükteki gelenekçi denetim mekanizmaları vs. bir bütün olarak bireylerin düşünme/vaziyet alma biçimlerini dönüştürür. Bireylerin tüm bu kimlik ve eylem yapıcı faktörleri atlayıp kendisini farklı bir şekilde kurma/inşa etme olasılığı hemen hemen yok gibidir. Bu açıdan toplumdaki güçlü memuriyen reflekslerin inşasının, toplumun içinde bulunduğu değer ve anlam ölçüleriyle paralel bir şekilde algılamak daha doğru olacaktır. Bugün yaşadığımız onca değişim süreçlerine rağmen memuriyen tortuları hâla üzerimizden atamamış olmamız ve bu tortuları bir şekilde yaşam kültürümüzün bir parçası olarak sürdürmekte oluşumuz, söz konusu tortuların, tarihsel bilincin önemli bileşenlerinden biri olduğu gerçeğiyle bizi yüzleştirmektedir.

Ülkemizdeki yönetsel yapının genelde, otoriter, merkeziyetçi ve bürokratik bir nitelik taşıdığı (bkz. Mardin, 1990; Heper, 1974) ve bunun toplumu da benzer bir tarzda inşa ettiği, toplumsallığın rengini ve desenlerini memuriyete özgü tınılarla donattığı ifade edilmektedir. Toplumsal yaşama özgü ritüeller ve deneyimlere bakıldığında, bürokratik sisteme özgü zihniyet formlarıyla büyük ölçüde örtüştüğü, özellikle, kamucu, devletçi, rıza gösterici, ataleti ve faaliyetsizliği önceleyen, üretkenlik karşıtlığı yönünde bir eğilimin baskın çıktığı görülür. Bu sosyal yapı, güçlü memuriyen zihniyete ve bunun yaşamın her alanına nüfuz etmiş görünümüne bünyesinde çokça yer veriyor. Tipik memur edimlerini ve zihniyet dünyasını çağrıştıran pek çok sosyal, iktisadi ve siyasal anlayış ve pratiklerle, yönetsel deneyim örnekleriyle hemen her gün karşılaşırız (bkz. Yazıcıoğlu, 1995). Bunu hastanelerde, okullarda, fabrikalarda, gündelik yaşamda, kahvehaneleri ve eğlence yerlerini dolduran *rahatlık kültürünün insanlarında* çok sık olarak görebilmekteyiz. Üretkenliğin, iktisadi akıl ve mobility davranışların esamesinin okunmadığı bir aile, akraba, cemaat, okul vb. ortamlardan geçip gelen insanlar; sosyalle oldukları değerleri kutsayıcı, yeniden üretici refleksleriyle, memur toplumunun iktidarını perçinliyorlar, memur cemaatinden oluşan bir toplumun inşasına katkı sağlıyorlar. Toplumsal kültür, başarıya, üretkenliğe, risk ve sorumluluk almaya, seyyaliteye, kazanç güdüsü,

biriktirme/yatırım yapma iştihayı geliştirmeden insanlar, kapitalist toplumdaki gibi riske meyyal, hayatı bıçak sırtı yaşayan, risk ve girişkenlik algısı yüksek bir yaşam edimi sergileyemiyorlar.

Toplumsal kültürümüzdeki girişkenlik karşıtı eğilimlerin baskınlığı, gerçekte, gündelik yaşamımızın hemen her alanında hissediliyor. Toplumsal hayatta, her zaman karşılaşılan kimi anlayışlar, devletçi zihniyetin ne ölçüde kök saldığını da gösteriyor. Örneğin, “devlet her zaman topluma rehberlik yapmalı”, “idare etmeli”, “onu geliştirmeli”, “toplum kendi hâline bırakılmamalı”, “onun kendi başına bir şeyi başarmasının mümkün olmadığı”, “devletin insanlara iyiyi, doğruyu, güzeli, başarıya giden yolu göstermesi gerektiği”, “devlet yol göstermezse toplumun hiçbir şeyi beceremeyeceği, hatta yıkılacağı, mahvolacağı” türünden anlayışlar (Yayla, 2001: 62), topluma ve onun yapabileceklerine derin bir güvensizliği yansıttığı gibi, devletin kutsal ve yarı tanrısal bir güç olarak ne ölçüde toplumsal bilinçaltımızda yer ettiği ve bunun aşılmasının güçlüğünü de ortaya koymaktadır. Bu yüzden, Türkiye’nin temel problemlerinin büyük bir kısmının söz konusu dominant devletçi/memuriyen zihniyet kalıpları olduğu daha iyi anlaşılıyor. Yaşanılan pek çok sıkıntının temelinde, devletin, siyasi, iktisadi ve hukuki teşkilatlanmasının arkasında yatan *devletçi siyasal felsefenin* toplumsal derinliklere nüfuz etmiş olmasının büyük rolü vardır. Söz konusu devletçilik kültürü, hayli güçlü sosyolojik ve kültürel kökenlere dayanıyor. Çok sayıda örnek, bize Türkiye’de *devletçilik virüsünün* ne kadar sinsi, derinlerde ve yaygın olduğunu gösteriyor (Yayla, 2001: 70).

Devletçi ethos, memuriyen temayüller ya da memur aklı, zihniyet, düşünme ve yaşama kalıpları genel bir toplumsal örtü şeklinde tüm yaşamsal alanları kaplıyor, tipik tanımlayıcı örneklerle her zaman yüzleşmemize neden oluyor.¹ Her tür yönetsel işlevsizlikte, toplumsal devingenlik eksikliğinde ve gelişmemişlik sorununu izahta, söz konusu “memur aklı”na dönük olumsuzlayıcı imlere ve buna dayalı pratiklere bu yüzden çokça göndermede bulunulur. Memur toplumu, büyük ölçüde, Osmanlı yönetim geleneğine dek uzanmaktadır. Osmanlı’da devletçi, merkezci ve otoriter yönetim kültürünü

¹ Bu noktada, özellikle yakın tarihimizin merkezietçi bürokrasisinin çarpıcı bir resmini çizen Tacettin Ural’ın *Ankara Dükalığı* (2005) adlı eseri, sözü edilen bürokratik işlevsizliğin ve buna dayalı tutum ve davranışların etkin bir dökümünü yapmaktadır. Bu çalışmada, bürokrasinin sorun çözme mercii olmaktan çok sorun üreten, halktan kopuk, onu dışlayıcı, işi savsaklayıcı, kırtasiyecilik ve şekilcilik bir hastalıktan da öte kangrenleşmiş bir haslete dönüştüğünün altı çiziliyor. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için, kitapta dikkat çekilen kimi başlıklar bile, Ankara Dükalığı’nın hiç de abartılı bir metafor olmadığını bize göstermektedir. Örneğin, “bürokrasi ‘verimlilik’ nedir bilmez”, “her memura 100 metrekaire büro”, “arz ve rica takıntıları”, “çalışmayan ‘alarm’a 850 bin dolar”, “bürokrasinin ‘öğretmen stoğu’”, “konformizm hastalığı”, “atılan taşla ürktüülen kurbağanın uyumsuzluğu”, “bürokrasi insanı ‘imza manyağı’ yapar”, “bir sihirli kelime: rapor”, “günler boyu tören”, “önemliyiz çünkü VIP’ten geçiyoruz”, “batık şirkete bir aylığına müdür ol, kurtul”, “tesis kapalı ama maaşlar tıkr tıkr”, “satılamayacak ürün için fabrika kurmuşlar”, “bir memura yılda 18 maaş”, “üst kurullar: dükalık içinde dükalık” “bir maaş var, bir de gölgesi”, “bankamatik memurları”, “Ankara’da 100 tane vali var!”, “konforun maddi göstergeleri”, “memur kentinde Mercedes ve BMW’den geçilmiyor”, “eğitim ve dinlenme tesisleri”, “bir büyük yalan: resmi hizmete mahsusdur”, “beş yıldızlı Yargıtay tatil köyü”, “çalışmazsan hata da yapmazsın”, “bürokrasi ‘kemikleşmiş’ değil çelikleşmiştir”, “kamuda kriter liyakat değil”, “fazla ama etkisiz denetim”, “obezite devlet”, “her 100 memurdan 20’si Ankara’da” vs.

besleyen toplumsal/yönetmel kùltür unsurlarının mevcudiyeti doğal olarak, organik devlet kurgusuna yakın oluşumları beslemiştir. Osmanlı devlet yapılaşması hiç kuşkusuz, tarihsel koşullara dayanmakta ve büyük ölçüde *biricik* bir karakter taşımaktadır. Bu yüzden, söz konusu yönetmel/toplumsal inşanın, memuriyen formata yatkınlık gösterdiği, girişimci kùltürü besleyen imkânlardan uzak olduğu sıklıkla dile getirilmektedir. Pek çok sosyal bilimci, Türk toplumunu farklı disiplinler bağlamından hareketle, yapısal özellikleri itibarıyla *kolektivist* bir toplum olarak nitelemektedirler. Bu toplumun göreceli olarak, “kamusalcı”, “toplulukçu”, “dayanışmacı” ve de “ortaklaşa davranışçı” bir toplum olduğunu ileri sürmektedirler (bkz. Kağıtçıbaşı, 1990; Ergun, 1991; Sargut, 1994; Özen, 1996). Bir yandan güçlü bürokratik gelenek diğer yandan toplumun normatif değer ölçüleri, devletçi/memuriyen zihniyet ve yaşamsal pratiklerin köken bulmasında pay sahibidir. Bu yüzden, memur toplumu, tarihsel koşulların bir ürünü olarak, siyasal yönetim ve toplumsal karakteristiklerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Bilindiği gibi, Osmanlı sosyal bünyesi, daha çok, kolektivist/devletçi eğilimler sergilemekteydi ve doğal olarak hür teşebbüsçü, girişimci ruh ve kùltür kalıplarına kapalıydı. Toplumsal kùltür, dayanışmacı-solidarist değerlere yüksek atıf yaparken, bireyler, kişisel istek ve çabaları doğrultusunda hareket kabiliyetinden uzaklaşmışlardı. Cemaatçi değer ve anlayışların dışına pek çıkılmıyor, sosyalleşmede, ailenin yanı sıra kamu vicdanı büyük pay sahibiydi. Geleneksel unsurlar, kişilerin tutum, davranış, dünyaya bakış ve hayatı yaşama üslubu üzerinde baskın bir güce sahipti ve bireyin tüm yapıp etmelerinin ölçüsü ve meşruiyet aracı olarak işlev görüyordu. Bireyler yumuşak başlı, itaatkâr, uyumlu ve sırtını kamunun ortak iradesine bırakmış gibidirler. Cemaatçi-gelenekçi bu yaşam tarzı, kişinin kolektif tutum ve vaziyet alış sergilemesini, dayanışmacı, yardımsever, başkası için çalışma ve elçilliği öne çıkarmasını öğütleyen değer yargılarını esas alıyor, bu durum, kişiye, güvende olduğu hissi verirken, bireyselliğini gölgeleyerek, kolektif iradeye boyun eğmesinin önünü açıyordu.

Osmanlı insanı, genel görünümü itibarıyla, aşırı kamu bilinciyle yoğurulmuştu ve bu bilinç onun, kendi çıkarı için ve biriktirme saikiyle çalışmasını önlüyordu. Bu toplumda, en etkin güç olan devlet; koruyan, kollayan, hükmeden yarı-tanrısal bir fenomendi. Devletin nüfuz alanı içinde yer alanlar (yani devlet bürokrasisi içinde), hiyerarşinin hep tepe noktalarında addediliyor; memuriyet hem yüksek prestije hem de ona özgü zihniyet kalıpları her tür eylemin belirleyicisi durumundaydı. Halk en itibarlı meslek olarak memurluğu görüyor, aileler, çocuklarını “mamır” olsun, “paşa” olsun diye yetiştiriyordu. Kimsenin ticarete, üretime pek fazla bel bağladığı yoktu. Bu durum, Osmanlı toplumunu üretime yönelik tazyikten, çalışmaya dair teşvikten uzaklaştırmış adeta, toplumu ataletle sevk etmişti (bkz. Prens Sabahattin, 1965). Bu noktada Ziya Gökalp de, Osmanlı’da üretim ve girişim eksikliğini köklü memuriyet damarı ile ilişkilendirmekte ve Osmanlı insanının memuriyeti müteşebbisliğe öncelendiğine değinmektedir. Teşebbüs ruhu ve milli burjuvazinin köklerinin bu topraklara

yabancı ve zayıf bir damar olduğu düşüncesinde olan Gökalp, bunu toplumsal karakter ve kültürel yaşayışa bağlar. Ona göre, "Türk'ler tab'an devletçidirler. Her teceddüdün, her terakkinin başlamasını devletten beklerler. Devletin iktisadi işlerde yetkili olması için, önce kendisinin '*iktisadi devlet*' mahiyetine girmesi lazımdır. Bunun için de, bütün devlet ricaliyle memurların tam manasıyla iktisadiyatçı olması şarttır. Memurlarını bu nokta-i nazardan intihap eden devlet, büyük bir şirket gibidir" (bkz. Erdem, 1993: 55).

Benzer tespitler Landau'dan (1996) da gelmektedir. Ona göre de, "yalnız memurluk etmek, askerlik yapmak, kazançlı işlere rağbet göstermemek Türkleri eksiltmiş ve fakirleştirmişti. Türklerin arazi sahibi olan birkaç yüz binenden gayrisi memurluk ve askerlikle geçinen proletaryadır. Bunlar açlıktan ölmeyecek kadar bir maaşla iktifa ederler. Türkler zaten şayan-ı hayret derecede kanaatkârdırlar. İsraftan pek çekinirler. Yılda bir kere, o da bayram günü esvap yaptırırlar ve o esvabı yıl boyunca giyerler. Bu kadar az ihtiyacı olan bir halkta teşebbüs fikri ve gayret ateşi için bir saik olmayacağından, bittabi Türkün hat-ı iktisadiyeleri de mahduddur, ticaretleri adeta yok gibidir." Benzer şekilde Lamartin de, "... bu ulus gerçekten bir şey yaratmıyor, hiçbir şeyi yenilemiyor. Fakat hiçbir şeyi kırıp tahrip de etmiyor" (Sayar, 1986; Akın, 2003: 33) demektedir.

Osmanlı insanının içinde bulunduğu durumu Ahmet Mithat Efendi de çok çarpıcı bir şekilde tarif etmektedir. O da, Osmanlı insanının girişimci ruha yabancı olduğu, halk katında memurluğun daha fazla prim yaptığı inancındadır. Ona göre, "(...) bizim İstanbul'umuzda teşebbüs-i şahsi ve ticaret fikirleri henüz uyanmamıştır. Kibardan hiçbir kimse kesb-ü kâra heves etmiyor. Aba ve ecdattan kalmış bazı çiftliklere malik olanlar bunları yalnız gezinti mahalli telakki ediyorlar. Herkesin gözü devlet memuriyetine dikilmiş. Ondan başka medar-ı maişet bilmiyor. Hâlbuki hazine-i devlet yalnız geçinmeleri için oraya göz dikenleri ne ile doyuracak? Varidatla değil mi? O varidatı ziraat, sanayi, çobanlık ve ticaret hasıl etmeyecek mi? Bunlar zayıf ve miskinlerin ellerinde bulundukça hazineye getirecekleri varidat dahi zaifane, miskinane bir suretten ayırlamaz" (Okay, 1989: 111). Görüldüğü gibi halk, iktisadi bir ruh ve gayeye sahip değildir, dahası, çalışmadan kazanmak, rahat ve itibarlı bir yaşam sürmek genel bir temayüldür. Ticaret, zanaat, üretim vb. sahalarda farklı ve yoğun emek ve çaba gerektiren işlerle iştigal edene pek rastlanmazdı.

Bu yüzden, Osmanlı'da uzun yıllar belli başlı uğraş biçimi, toprağa bağlılık şeklinde olmuştur. Toprağa bağlı geçim ise, istikrar vaat etmemektedir. Bu toplum, hür teşebbüs anlayışına yabancıdır. Küçük çapta tezgâh açanlar bile, istikrarsız piyasa koşullarında "Elhamdülillah eve ekmek götürüyoruz" tarzında bir kanaatkârlık sergilerler. Gerçekte bunlar bir "iş" değildi ve "şöyle sırtını devlete verip her aybaşı tıkr tıkr maaş almak" gönüllerde yatan aslan buydu. İyi ya da kötü herhangi bir memuriyet her tür serbest meslekten daha iyiydi (Bostancı, 1995: 56).

Devlet, kutsal, aşkın bir değer olarak telakki edildiğinden, siyasette olduğu kadar, iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamda da devletçi yargılar ve önkabuller büyük yer kaplıyordu. Devletin merkezi pozisyonu, doğal olarak bireyi ve sivil oluşumları perdelemekte, devlet her şeyi kontrol ettiğinden, devlet dışı özerk, özgür yapılar, kurumlar, sosyal kesimler ve birey ortaya çıkamamış ya da güçsüz kalmıştır. Devlet, kolektif enerjiyi devlet bürokrasi yoluyla denetliyor ve yönlendiriyordu. Devlet en büyük işveren; köylüler, tarımla uğraşanlar, memurlar, askerler, aydınlar vs. devletin açtığı alanda vardılar. Memurluk bir zihniyet olarak tüm toplumsal bünyeye sinmiş, toplumsal kurgu, memurluğa içkin bir boyutta yapılaşmıştır.

Memur toplumu için de, sermaye, para, yatırım, girişim vb. ekonomik unsurlar öncelikli bir değer taşıyor, insanlar dayanışmacı bağların getirdiği güvenle, geleceğe dair derin kaygılar taşıyorlardı. Toplumsal inanç/kanaatler, mevcut düzenin işleyişine meşruiyet kazandırıyor, insanlar, iktisadi ve sosyal ilişkilerini, sırtlarını dayadıkları asal bağların (aile, akrabalık vs.) emin iklimine emanet etmişlerdi. Bir adım öne çıkmak, üretimi ileri taşımak, hayatın akışını ters yüz etmek pek arzulanan şeyler değildi. Kapitalist bireylerin riskli ve aktif cüretkârlığını memur toplumunun *rahata meyyal fertlerinde* görmek mümkün değildi. Olanı muhafaza etme, itaatkâr güdüler, teslimiyetçi tavırlar, yavaşlık ve üretimi güdülerden yoksunluk, şekle ve kurala aşırı bağlılık, otoriteye büyük hürmet vs. yaygın ve genel insanlık durumlarına işaret ediyor, hayatın rengi konusunda genel bir imgelem oluşması için yeter sebeplerdendi. Pek tabiidir ki, böyle bir toplumda, bireyler, özerk bir bilinç sergileyemiyor, toplumsallaşma yöntemleri, özgür, dinamik, sıra dışı bireyleri hedeflemiyor, daha çok ortalama, uyumcu, itaatkâr, verili yapıyı koruma güdüsüne sahip insanları önceliyordu. Bu yüzden, yenilikçi, değişimci hareketlere pek rastlanmıyor, güçlü kamusal-toplumsal denetim her tür yaşamsal pratiği/deneyimi birbirine benzeş kılıyordu. Sosyo-kültürel yapı ve güçlü bürokratik damar, Osmanlı toplumunda yaygın bir faaliyetsizlik kültürünü beslerken, gelişmeci saikler de büsbütün körelmiş oluyordu.

Türk toplumundaki köklü memuriyen damarın nasıl oluştuğuna dair sorgulamalar hiç kuşkusuz tarihsel süreçte toplumsal bünyemizdeki genel temayüllerin nasıl bir görünümde olduğu gerçeğinin anlaşılmasına bizi götürmektedir. Aşağıda, memurcu karakteristiklere tarihsel/toplumsal yapı temelinde bir açıklık getirilmektedir. Özellikle de, Prens Sabahattin, Mustafa Suphi, Baha Tevfik, Sabri Ülgener ve Z. F. Fındıkoğlu gibi farklı aydınların görüşlerinden hareketle toplum yapısının memuriyen teşekkülünü anlamaya yönelik bir arkaplan oluşturulmaya çalışılmaktadır.

2.1. Prens Sabahattin: Sosyal Yapı ve Memurcu Genlerimiz

Osmanlı toplum yapısındaki memurcu damarın etkinliğine ilk işaret edenlerden biri Prens Sabahattin'dir. Söz konusu memurcu damarın etkili bir eleştirisini yapan Prens Sabahattin'in "*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*" adlı kitabı ve çeşitli makaleleri, memurcu karakteristiklerin tarihsel süreçteki izlerini yakalamamız açısından büyük önem taşıyor. O, aynı zamanda, memur zihniyeti ve memur toplumu kavramlarını, toplumsal kurtuluşumuzun, gelişme ve ilerlememizin önündeki başlıca bariyerler olarak takdim etmesiyle, toplumsal yapımızın memurcu temayüller üzerinden eleştirisini yapma yönünde önemli bir referans olarak durmaktadır.

İlk toplumbilimcilerimizden biri olan Prens Sabahattin (1877-1952)'e göre, Osmanlı toplumu "kamucu" bir sosyal bünyeye sahipti. Bu bünye, doğal olarak gelişme/ilerleme dinamiklerini üretmekten yoksundu ve mevcut sorunlar da, bu sosyal bünyeden türüyordu. Oysa Batı toplumlarının sosyal yapısı bireyciliğe dayanıyordu. Bireyci yapılar, ilerlemeci toplumsal gelişme dinamiğine sahipti. Bu yüzden, mevcut sosyal yapımız, üretkenlik yoksunluğu sorununun baş müsebbibi durumundaydı.

Osmanlı toplumunda, devlet, cemaat, aşiret, toplum/topluluk gibi kolektivist yapılar her şeyin ölçüsü ve belirleyeni olduğundan bu sosyal bünye, bireye, bireysel özgürlüğe, özel teşebbüse, kişisel bağımsızlığa kapalılık arz ediyor. Merkezci yönetim, kamucu eğitim, bireyciliğe tezat cemaatçi eğilimler, özel mülkiyet ve hür teşebbüs anlayışından uzaklık vs. kolektivist eğilimleri güçlendirmeye yarıyor. Devlet, toplumsal enerjiyi bürokrasi yoluyla denetlediğinden, devlet dışı özerk kurumlar, sosyal kesimler ve birey ortaya çıkamıyordu. Devlet, en büyük işveren; köylüler, tarımla uğraşanlar, memurlar, askerler, aydınlar vs. devletin açtığı alanda işteğal ediyorlardı. Devlete bağlılık, sonuçta, devlet merkezli düşünme ve hareket etme alışkanlığının kökleşmesine yol açıyordu (Bkz. P.Sabahattin, 1965; Ege, 1977).

Ona göre toplum yapımız, "memuriyen" bir nitelikteydi ve memurluk bir zihniyet olarak tüm sosyal bünyeye sirayet etmişti. Doğal olarak sosyal hayat memurluk mantalitesine göre ve memurcu vaziyet alışları örnekleyici bir şekilde kurulmuştu. Toplumsal ilişkiler ve kurumsal örgütlenmeler, tipik memur algısı, düşünsel ve vaziyet alış biçimlerine göre inşa olmuştu. Memur edimlerini yansıtan parametreler, (örn, "tembellik", "üşengeçlik", "alışkanlık", "aynılık/benzerlik" "şekilcilik", "verimsizlik", "faaliyetsizlik" "tutuculuk", "statükoculuk" vs.) olanca ağırlığıyla toplumsal alanın üzerini örtücü, dinamizmini köreltici bir tesir meydana getirmişti.

Kamucu nitelik taşıyan bu toplum, genel planda, her şeyin devletten beklendiği, kişisel çaba ve girişkenliğin teşvik görmediği, yetki ve otoritenin tek merkezde toplandığı, mesleki iş bölümü ve uzmanlaşmanın olmadığı, herkesin devlete kapılanarak (memur olmak) rahat etmeyi düşündüğü bir toplumdur.

Böyle bir toplumu önceleyen koşulları Prens, toplumsal kültürün oluşum seyrinde görüyordu. Ona göre, toplum olarak üretmek, çalışmak, sebat etmek, ilerlemeci değerlere yönelmek yerine, “çalışmadan kazanmak”, “kayınılmak”, “arkalanmak”, “rahatlığı aramak” vb. alışkanlıklar edinmişizdir. Bu yüzden, devlet dairelerinde lüzumundan fazla memur istihdam edilmiş ve bunlar, liyakate göre değil daha çok himaye maksadıyla işe alınmışlardır. Toplum olarak, cemiyete ilk adımı atar atmaz başkalarının desteğine/himayesine sığınıyor, şahsi haysiyetimizden fedakârlık yaptıktan sonra hayatta kalmak için yine koltuk değneğine ihtiyaç hiss ediyoruz (Ege, 1977: 204).

Bu toplumda kişi; genelde, aile, akraba, cemaat ve devlet gibi kurumların yardımını gözetiyor, yaşama ilişkin bu dayanaklar, onu kendi başına çalışmak, üretmek ve kendi ayakları üzerinde durmaktan alıkoyuyordu. Toplum kültürü, çalışma, üretme, rekabet, risk alma, alış/satışı kutsama, zenginleşme, biriktirme, ortak iş yapma, vb. girişimci değerlerden uzak olduğundan, girişimci-bireyci güdülere sahip olma şansını ortadan kaldırıyor. Bu yüzden, toprakla uğraşanlar dışında Osmanlı insanı gözünü tek işveren olarak devlete dikmiş, devlet sektörü tam da, “miskinliği” ve “ataleti” içselleştirmiş ahali için bulunmaz bir kaftan olmuştu. Devlet dairelerine kapılanmak isteyenlerin de büyük ekseriyeti, memurluğu daha rahat olduğu için seçmekteydi. Memurluk, yüksek itibara haiz bir meslek olmanın dışında, rahat ve kolay bir uğraştı ve bu yüzden de, halk nazarında bir cazibe odağı hâline gelmişti. Ailelerin çocuklarını memur yapmak, dünya gözüyle görmek istedikleri saadetlerdendi. İtibar ve güven bahsettiğinden, aileler kızlarını memura vermeyi tercih ediyorlardı (Bkz. P. Sabahattin, 1965; Ege, 1977; Erkul, 1982).

Yaygın olan çocuk terbiyesi ya da eğitimi de, memurluğa hizmet edici nitelikteydi. Çocuklar, genelde, aileleri tarafından aşırı bir koruma/kollama tazyiki altındaydılar ve genellikle, geniş aile içinde biribirinin yardımını ve desteğini görerek, cemaat hayatının paylaşımcı, solidarist desteğini arkalarına alarak yetişiyorlardı. Risk alma, kendi için çalışma, didinme yerine başkası için yaşama ve kanaatkâr bir hayata alışıyorlardı. Kişiler, hayatlarını kazanmak için şahsi teşebbüslerine değil, köy cemaatinin yardımına bel bağlamaktaydılar. Bu nedenle, ayakta kalmak için, “malumatlarını genişletmeye zorlayacak tahrik” ten uzaklaşmış oluyorlardı (Ege, 1977: 351).

Ailelerin çocuklarını bağımlılaştırıcı terbiyeden geçirmeleri, koruyucu ve kollayıcı bir tutum içinde olmaları, hiç kuşkusuz kişisel girişim saikiyle hareket kabiliyetini zayıflatıyordu. Sonuçta, kişiler, kendilerine destek çıkacak arkalıklar arayarak onlara sığınmaya çalışıyorlardı (Ege, 1977: 166). Aileler, çocuklarını *mamır* olsun, *paşa* olsun diye yetiştiriyor, kimsenin ticaretle, üretimle pek fazla ilgisi yoktu. Bu durum, Osmanlı toplumunu üretime yönelik tazyikten, çalışmaya

dair teşviklerden uzaklaştırmıştı². Eğitim kurumları da, memur namzetleri yetiştirmek üzere faaliyet gösteriyordu. Eğitim sistemi ezberciliğe dayalıydı ve kalemde görev yapmaya yarayacak bilgi ve beceri kazandırmak yeterli görülüyordu. Ferdietçi tipler yerine devletçi, maaşçı, rahatına düşkün tipler yetiştiriliyordu. Bu eğitim sistemi, büyük ölçüde, *asalak memur* sınıfını çoğaltmaktan başka bir işe yaramıyordu (bkz. Prens Sabahattin, 1965).

Sermaye, para, yatırım, girişim vb. ekonomik unsurlar, bu toplumda, öncelikli bir değer taşıyor, insanlar dayanışmacı bağların getirdiği güvenle, geleceğe yönelik kaygıdan uzaklaşmışlardı. Toplum değerleri, mevcut düzenin işleyişine meşruiyet kazandırıcı nitelikteydi. İnsanlar, iktisadi ve sosyal ilişkilerini, sırtlarını dayadıkları asal bağların (aile, akrabalık vs.) emin ikliminde sürdürüyor; bir adım öne çıkmak, hayatın akışını ters yüz etmek olağan bir tutum değildi. Toplumun cemaatçi/kolektivist örgütlenmesi, girişimci dinamizmi hepten yok etmişti. Yönetim mekanizmasında nasıl ki kural ve ilkeler değişmez ve şaşmaz doğrular olarak insanların edimlerini yönlendiriyorsa, benzer şekilde toplumsal ilişkiler ve hayatın mekaniği de sabit ölçüler, değişmez usuller ve olanı muhafazaya yarayan kalıplara göre işliyordu (bkz. Prens Sabahattin, 1965). Bu yüzden Prens Sabahattin, bürokratik usulleri ve zihniyeti, Osmanlı toplumunun yaşadığı ataletin başta gelen sebebi sayıyordu.

Memuriyete özgü kıstasların dominant bir karakter kazanması, sonuçta, sosyal dünyanın da, büsbütün bürokratize olmasına neden oluyordu. Bu tutum ve zihniyet kalıplarının toplumsal alanı kuşatmasını Prens; aynı zamanda, memur zümresinin tahakkümünün bir sonucu olarak da görüyordu (Mardin, 1992: 292-293). Bu toplumun nasıl dönüşeceği konusunda o, özellikle, özel teşebbüs, adem-i merkeziyet, yabancı sermaye, bireyci toplumsal yapıya geçilmesinin hayatiyeti üzerinde durmakta, bireyci tiplerin yetiştirilmesi ile kamucu yapıdan bireyci yapıya bir başka deyişle memur toplumundan kapitalist/girişimci topluma geçişin mümkün olacağına belirtmektedir.

2.2. Baha Tevfik: Memuriyete Teveccühün Rasyonalitesi

Osmanlı toplumsal/yönetsel yapısının memuriyen bir kurguya yaslandığına işaret edenlerden biri de Baha Tevfik'tir. "*Felsefe-i Ferd*" adlı eserinde, Osmanlı ülkesinde bireyciliğin ortaya çıkma(ma) sorununu tartışan Baha Tevfik (1992: 55), Osmanlı insanının adeta memurlar ülkesinde yaşadığından söz eder. Ona göre, ülkede herkes devlet memuru olma istek ve çabasındadır. Büyük küçük, genç ihtiyar herkes memurluğun cazibesine tutulmuştur. Çocuk doğar doğmaz

² Prens'in yaptığı teşhislere benzer şekilde 1947 yılında Amerikalı Thornburg da bazı tespitlerde bulunur. Türkiye'nin, hür teşebbüse yer vermediği için ekonomik açıdan geri kaldığını ifade eder. Ona göre, Türk insanının gizil güçlerini açığa çıkarmak, bireysel iradesini, kabiliyetini ve etkinliğini göstermek suretiyle, ABD ayarında bir ülke olacaktır. Bir Amerikalı nasılsa bir Türk de o ölçüde girişken, bireyci, üretken ve atılgan olacaktır. Hür teşebbüsün yerleşmesi ise, iktisadi bir değişme ile mümkün olacaktır (Güngör, 1991: 155). Thornburg'un "Türkiye'nin yükselmesi" hakkındaki görüşleri, gerçekte, Prens'in, "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" konusundaki görüşlerine pek benzer.

annesinden şunu işitir: “oğlum büyüyecek memur olacak...” Bu öyle bir nakarattır ki, nerdeyse bütün kadınlar bunu fısıldar çocuğuna. Bütün ninnilerde bu yönde göndermeler gizlidir. Çocuk bu ninniler ve nakaratlarla büyür/sosyalleşir. Memurların ayrıcalık ve imtiyazlarına dair öyküler dinler, bu yaşantılara tanık olur. Okula gitmek, okullu olmak ise, memur olmak anlamına gelir. Okula gitmeyenler, okumayanlar, sıradan bir işçi ya da “onursuz bir satıcı” olarak yaftalanır. Okuldaki eğitim de, çocuğu memur namzeti olarak görür ve bu yönde eğitim verilir. Mezun olmak, devlet kapısındaki hazır işe terfi etmek anlamına gelir. Daha fazla okumak isteyenlerin ise ilk önce aklına “Mekteb-i Mülkiye” gelir. Liseyi hiç olmazsa bir nahiye müdürü olmak hevesiyle okuyan genç daha sonraki eğitimini, bir ilçeye kaymakam olmak hevesiyle tamamlar.

Baha Tevfik, bu güçlü memuriyet düşüncesini veren damarın/etkenin ne olduğunu sorar. Bu kabahat hükümete mi, yoksa halka mı aittir? Baha Tevfik’in yanıtı ne tümüyle hükümette ne de halktadır. Gençlerimizdeki memur olmak heves ve hayalinin kaynağı toplumsal terbiyemizde ve bu toplumsal terbiyenin ortaya çıkmasında büyük etkisi olan yasalarımızdadır. Yasalarımız genelde Fransız yasalarının tercümesinden ibarettir. Fransa’nın tarihsel gelenekleri, irki özellikleri ve toplumsal koşullarının Osmanlı toplumunun yaşama koşullarıyla paralellik taşımadığı açıktır. Fransa’da merkezîyetçilik güçlüdür. Merkez Ondördüncü Luois’ler döneminde ihtişamının doruk noktasına varmıştır. Monarkın saltanatına karşı hiçbir siyasi ve toplumsal muhalefet mevcut değildir. Halka karşı “kırtasiyecilik” bir koz olarak geliştirilmiştir. Böyle bir irade altında yaşayan ülkenin yasaları, temelde bireyin özgürlüğü aleyhinde oluşmuştur ve halk üzerinde baskı her zaman varid olmuştur. Fransa’da olan biten her şeye hükümet müdahale edebilir, yine hükümetin bilgisi ve onayı dışında hiçbir faaliyete teşebbüs etmek mümkün değildir. Hükümet her şeye karışır; ticaret, ziraat, sanayi, seyahat hatta evlilik bile hükümetin müdahalesi dahilindedir. Böyle bir ülkede, merkezi hükümet ve bu hükümette görev alan memurlar kutsal, yarı tanrısal bir imgeyle özdeşirler. İşte, Fransa’dan aynen alınan yasalar bizde de bu etkiyi yaratmış ve memurlar imtiyazlı, müreffeh, müsterih, bir takım vergilerden muaf ve daima amir konumdadırlar. Oysa halk, bir takım baskılar altında güçsüz ve zayıftır. Memurların istibdadını çekmeğe mecburdur. Böyle bir memlekette, böyle yasalar arasında kuşkusuz herkes memur olmak isteyecektir. Az düşünen, bağımlı yetiştirilen, bağımsızlığın zevkini tatmamış ahali, bin türlü baskılar ve koşullar altında ziraat etmektense, buyurgan olmayı, hükmetmeyi, müstehlik ve müsterih olmayı tercih eder ve bundan da tarifsiz bir zevk duyar (1992: 58-59).

Baha Tevfik’e göre, gerçekte, bireyle devlet arasındaki ilişki çarpık bir ilişkidir. Her aile ve öğrencinin hayalini süsleyen memuriyet ve memurluğa olan yönelişin altında, devlete kapılanarak rahata kavuşmak düşüncesi yatar. Bu anlayış, kişisel girişimin önünü tıkayarak bürokrasinin saltanatına hizmet eder (1992: 18). O, aslında halkın memuriyet peşinde koşmasının çok rasyonel bir temeli olmadığını belirtir. Gerçekte, halk yanlış bir düşünce sonucu memuriyete heves etmiştir. Memurların müreffeh ve müsterih oldukları görüşü de, görece bir

nitelik arz eder. Bu düşünce, halkın durumu dikkate alındığında doğrudur. Genelde, memurların durumu da pek de iç açıcı değildir. Herkesin memur olmak istemesi, bizdeki memuriyetlerin gıptaya layık bir şey olmasından değil, başka bir şey olunacağına bilinmemesinden bir başka deyişle, bizim terbiye ve kabiliyetlerimizin değişik mesleklere yönelmemize uygun olmadığından ve her şeyi kendisinden beklediğimiz devletimizin, başka iş ve uğraş edinmeyi sağlamada tam bir “aymazlık” ve “pintilik” içinde olmasından kaynaklanır (1992: 60).

Baha Tevfik, Ortaçağ'dan kalma bu anlayış ve usullerin tamamen terk edilmesi ve bu hayat koşullarının değişmesi gerektiğini belirtir. Çünkü merkezîyetçiliğin ve memuriyet hevesinin “azgın” ve geri püskürtülemeyen bir hâl almış olması, gelişme imkânlarını büsbütün köreltecektir (1992:59). Ona göre Osmanlı insanındaki memuriyete dönük bu teveccühün altında, başka iş/uğraş imkânlarının kıtlığı ve toplum olarak rahata ve gösterişe düşkünlüğümüz yatmaktadır. Devlet algısının bilinçaltımızdaki derin kutsiyeti, ister istemez devlete kapılanmayı, devletin taşıdığı güven, istikrar, kutsallık ve itibardan nasiplenme istek ve hevesini kamçulamaktadır. Çok yüksek bir yaşam olanağı sunmasa da, kolektif olumlamaya mazhar olmuş devletin içinde olmak, onun adına hizmet yapmak, bizde peyda olmuş devletçi genetiğimizin doğal ve sembolik bir refleksi gibi durmaktadır.

2.3. Mustafa Suphi: “Memurculuk İleti”

Mustafa Suphi, sosyalist fikirleri benimsemeden önce Parist'te iken dönemin Maliye Bakanı Hakkı Rıfat Bey'in bakanlıkça bazı düzenlemelere gidilmesi ve özellikle de kalabalık memur sayısının azaltılması yönündeki gayretleri üzerine yazdığı ve “Serveti Fünun” dergisinde yayınladığı “Memurculuk” başlıklı yazısında (bkz. Akın, 2003), devrin memuriyet anlayışını ve memuriyete olan teveccühün ne denli irrasyonel bir zemine dayandığını göstermeye çalışır. Bu yazısında, Osmanlıdaki memuriyet hevesinin bizi kuşatan kötü bir alışkanlık olduğu ve bunun sosyal bünyemizi kemiren bir patolojiye karşılık geldiğini esfle anlatır. Özellikle son dönem Osmanlı yönetim yapısından kaynaklanan negatif hususiyetlerin, toplumsal yapının benzer bir istikrarsızlık ve yozlaşma ile malul hale gelmesinde büyük paya sahip olduğunu dile getirir.

Son dönem Osmanlı düşün çevreleri gibi Mustafa Suphi de, toplumun temel sorununu “faaliyetsizlikte”, “teşebbüssüzlükte” görmekte ve bu vasatın Osmanlı bireyinin girişimci niteliklerini iyice körelttiği, meşrutiyet yönetimi ile birlikte “teşebbüs-i şahsi” için her türlü olanağın sağlanabileceğini ileri sürer. “Toplumbilim ya da o günkü adıyla 'içtimaiyat' la ilgilenen, bu arada C. Bougle'den ilm-i İctimai Nedir? başlığı altında bir çeviri yapan Mustafa Suphi, Fransız solidarizminden etkilenmiş, Charles Gide'in kooperatifçilik üzerine görüşlerini benimsemişti. Mustafa Suphi geçmiş dönemlerin Osmanlılarda yalnız 'teşebbüs-i şahsi' yi değil, 'teşebbüs-i içtimai'yi de körelttiğine değiniyor, 'kuva-i ferdiyemizle beraber, hele son zamanların tazyikatı altında kuva-i içtimaiyemizin

de' harap olduğunu savunuyordu. Ona göre, bir toplumda sermaye sınıfının küçük tasarruf sahiplerinin paralarını 'teşebbüs-i şahsi' adı altında işletmeleri sonucu toplumsal denge bozulacaktı. Osmanlı toplumunda ancak çalışanların ve küçük üreticilerin 'teşebbüs-i içtimai'leriyle oluşturacakları kooperatifler (tesai cemiyetleri) servet ve gelir bölüşümünden doğacak çarpıklıkları giderebilirdi. Üretim kooperatiflerinin (tesai istihsal cemiyetleri) yanı sıra kredi kooperatifleri (tesai itibar cemiyetleri) ve tüketim kooperatifleri (tesai istihlak cemiyetleri) toplumsal düzenin dengeli bir biçimde gelişimi için zorunlu iktisadi örgütlerdi" (Toprak, 1995: 11).

Mustafa Suphi, Osmanlıda özellikle maliye bakanlığı ve dolayısıyla tüm toplumsal çevremizi yaralayan şeyin, bu gereksiz memuriyetler, fazla maaşlar olduğunu dile getirir. Çocuklarımızı, bin türlü dalkavukluk, yağcılık, torpil vs. yoluyla memuriyete kapılandırmaya gayret ediyoruz, bu memurculuk illetinden bir türlü kurtulamıyoruz. Memuriyetin "vatana hizmet" olarak görülmesi de bir o kadar yanlıştır ve vatana hizmet gibi fedakârlıklar memur olmakla değil özel teşebbüste bulunmak, girişimci olmakla kaim olacaktır. Artık vatan evlatlarının memurluk peşinde koşarak, karnı aç, beyni aç, zayıf bir hayatı, zayıf bir geçim şansını bir memur hayatını arzulamaktan kurtulmaları gerekir. Hâlâ maliyede bir mümeyyizlik, defterdarlıkta bir kayıt memurluğu kapabilme hırsı ve ihtirasıyla çalmadık kapı öpmedik etek bırakmıyoruz. Oysa vatanımızı kurtaracak, müreffeh ve mamur kılacak olan özveri, memuriyetle değil, kişisel girişim, vatan ve millete girişimci ruh vermekle olacaktır. Özveriyi, memuriyetle göstermek yerine, memuriyeti feda etmek suretiyle yapmak gerekecektir (M. Suphi, 1989: 57-58).

Memurculuk illetinden bir şekilde kurtulmamız gerektiğini yüksek sesle dile getiren M. Suphi'ye (1989: 59) göre, memuriyete yönelen gençleri, öncelikli olarak serbest mesleğe, ticarete, tarıma, sanayiye ve güzel sanatlara yönlendirmek gerekir. Bu yönelme, hem kişisel fayda ve kurtuluşa hizmet edecek hem de ülkenin genel menfaatine, ilerleme ve saadetine kapı aralayacaktır. Memurculuğa olan teveccühün önünün alınmasının sadece onların girişimciliğe olan eğilimlerinin artırılmasıyla sınırlı kalmamasını hükümetin de bir dizi önlemler almasını lüzumlu görür. Bunlar arasında en fazla da, okullardaki eğitimi, öğretimi yeniden gözden geçirerek memur namzetleri yerine teşebbüs kabiliyeti yüksek gençlerin yetiştirilmesini sağlamanın önemi üzerinde durur.

Mustafa Suphi, kalabalık memur sayısının azaltılması yönünde yaptığı gayretlerin ne ölçüde tesir icra ettiğini elbette tahmin etmek zordur. Ancak, onun bu konudaki duyarlılığı ve memur zümresinin ülkenin menfaatine olmayan bir hâl aldığı yönündeki tespitleri, dönemin memuriyet anlayışının artık makul görülebilir bir durum arzuetmekten uzaklaştığını göstermektedir. Son dönem Osmanlı bürokrasisinin içinde bulunduğu durum ve halk arasında memuriyete olan yüksek teveccühün hiç de bizdeki memuriyetlerin gıptaya değer bir hâli olmadığı yönündeki realist yaklaşımı, gerçekte, memurluğun reopolitiğine dair radikal bir eleştiri olarak kabul edilebilir.

2.4. Sabri F. Ülgener: Osmanlı Toplumunu ve Durgun/Atıl Hayat Anlayışı

Sabri F. Ülgener, Osmanlı sosyal yaşamını çözümlenmeye çalıştığı “İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası” (1981) adlı eserinde, Osmanlı toplum yapısının kendi içinde yer yer dinamizmini kaybettiği ve atalet ve miskinliğe açıklık gösteren bir karakter kazandığını belirtir. Ülgener, özellikle, 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren Osmanlı toprak düzeninin bozulduğunu, Osmanlı ekonomisinin içe kapandığını, sosyal hayatın *durgun ve atıl hayat üslubuna* yenik düştüğünü ifade eder (bkz. Ülgener, 1981; Sayar, 1986). Bu hayat üslubu, memuriyete özgü karakteristikleri besleyen, ona gönderme yapan oldukça derinlikli bir sosyal dünyaya karşılık gelir.

Ülgener (1981: 171) bu sosyal dünyayı tasvire çalışırken, ortaçağda olduğu kadar çözülme dönemi sonuna dek sözü edilen o durgun, donuk manzaranın peşimizi hiç bırakmadığına değinir. Ona göre, “(...) ağır, batı istihlal ameliyesi, değişmez imal tekniği ve usulleri; çırak ve kalfa yetiştirmenin sabit hâle gelmiş adab ve erkânı; hatta her günkü alışverişlerin değişmez seremonileri vs. Hülâsa her şeyin asırların kımıldatamayacağı bir sebat ve istikrarla yerli yerine mihlandığı, değişmez kalıplar içine oturtulduğu bir durgunluk dünyası...” Ülgener (1981: 66), söz konusu bu “durgun dünyayı”, “durgun-atıl hayat anlayışını” açmaya çalıştığı eserinde, bu hayat üslubunu, esasta zamana ve mekâna karşı bir mesafe alışı olarak görür. Bu mesafe bilinci, temelde, yakın komşuluk biçimleri (aile, akraba ve tarikat ilişkileri) dışında kalan sosyal ilişki ve bağlardan uzaklaşmayı öğütleyen bir ahlak ve zihniyete tekabül eder. Söz konusu sosyal ilişki ağı içinde ilişkiler ne kadar sıkı ve sağlam ise, bu ilişki ağları dışındaki sosyal bağlar da o derece gevşektir. Bu ilişki ağı içinde, yarın endişesi yoktur, önemli olan içinde yaşanılan an’ın hakkını vermek (ibn-i vakt) tir. Bunun dışında geleceğe ilişkin kaygı ve endişe taşımak, uzun plan yapmak hoş karşılanmaz. Bu ahlak ve zihniyet dünyasının yol açtığı hayat anlayışı öz itibarıyla, “kanaatkârlık”, “içe kapanma”, “kâr ve kazanç hevesinden uzak olma”, “teşebbüs saikinin körelmesi” vb. şeklinde kendisini gösterir. Bu anlayışa göre, kendisi ve ailesini geçindirmeye yetecek kadar kazanmak meşru ve gerekli, fazlası, lüzumsuz ve zararlıdır.

Ülgener, Osmanlı Devleti’nin iktisadi gerileyişinde, iç etkenlerin (dış etkenlerin yanı sıra) daha doğrusu manevi etkenlerin büyük tesire sahip olduğunu belirtir. Ona göre (1981: 131), “her şeyden önce Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile, onun hemen yanı başında, mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi! Bütün bu sebeplerin altlı üstlü tesirleri –aralarında öncelik (priorite) davası şimdilik bir kenara bırakılarak- topluca dikkate alınsın; neticenin nereye vardığı kendiliğinden anlaşılabilir olur”.

Toplumdaki dinamizm eğilimini hepten yok eden söz konusu “durgun-atıl hayat anlayışı”, sonuçta Osmanlı toplumunu, modern kapitalizmi ve rasyonel iş örgütlenmesini ortaya çıkaracak güdülerden yoksun bırakmıştır. Geleneksel

usullerin ve anlayışların sürdürülmesi, özellikle üretim tarzı ve tekniği hususunda katı bir muhafazakârlığa teslim olmayı beraberinde getirmiştir. Gelenekçilik aynı zamanda sosyal yapı ve tabakalaşmada, cemaatleşme ve içe kapanma eğilimlerini güçlendirmiştir (Ülgener, 1981: 87). Özellikle, mevcut kâr ve teşebbüs zihniyeti, kanaatkârlığı kutsayan değer yargıları ve durgun/atıl hayat üslubu neticede, kapitalist anlamda işin rasyonelizasyonuna mani olmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı'nın iktisadi gerileyişinin esaslı nedeni, kâr ve teşebbüs zihniyetinin rasyonelleşememesidir. Kâr ve teşebbüs zihniyeti ise, kazanç hevesinin olması ve bu hevesin normal üretim ve ticaret yollarına yöneltilmiş olmasıyla anlam kazanmaktadır (1981: 128-129). Bu noktada Sayar da, Ülgener'i destekler mahiyette şunları söylemektedir: Osmanlı Türk insanı keyfilik sebebiyle maddeye yönelik sistemli bilgiye ulaşmamaktadır. Mevcut bilgi düzeyi yetersiz, en azından tekâmüle kapalıdır. Osmanlı-Türk insanı ile Batı insanı mukayese edildiğinde her iki grubun "madde" karşısındaki tavır, bekleyiş ve tahayyülleri arasında büyük farklar olduğu görülmektedir (Sayar, 1986; Akın, 2003: 33).

Ülgener, söz konusu Orta Çağ ahlakı ve düşünce sisteminin Türk tasavvufunda mevcut olduğunu ve bunun Türk girişimci sınıfının ortaya çıkmasını ketleyici bir mahiyet arzemesinin gerisinde Doğu toplumlarının dinî ya da ahlaki yapılarından çok siyasi ve hukuki yapılarının rol oynadığı kanaatinde. Zira, Orta Çağ'ın ilk dönemlerinden itibaren Doğu ve Batı toplumlarında benzer üretim ilişkilerinin olduğu görülmektedir ki bu da tımar sistemidir. Batıda tımar sistemi zamanla askerlerin tapulu özel mülkiyetine dönüşmüş, köylüler serf hâline gelmiş, Osmanlı'da ise bu tür bir feodalleşmenin önlenmesi için her tür önlem alınmıştır (Arslan, 2003; Akın, 2003: 34).

Özetleyecek olursak Ülgener, Osmanlı pratiğinde toplumsal dinamizmin körelmiş olmasının sonuçta bizi girişim eksikliği, atalet ve durgun bir yaşam kültürünü sürdürmeye ittiğini anlatmak ister. Bu durum, gerçekte, ataletin, miskinliğin, üretici güdülerden uzaklaşarak tamamen miskin, tüketici ve aymazlık içinde hayatı geçirme alışkanlığının bir sosyal hastalık hâline geldiğini, bir tür toplumsal şizofreni gibi, toplumun tüm katmanlarında kendisini hissettirdiğini ortaya koyar. Bu da, kalıplaşmış bir şablon içinden sürekli tekrar yapan, sabit, değişmez alışkanlıklar ve rutinelere bağlılık gösteren, zamanı ve mekânı sabit bir gösterge olarak yaşama üslubunun, neticede, memuriyete özgü karakteristikleri besleyen, memurcu bir damarın kökleşip toplumsal bünyeyi reorganize etmesini olanaklı kıldığı gerçeğine bizi götürür. Bu durum, doğal olarak, kapitalist girişimci dinamiklerin bu sosyal doku içinde üremesi, çoğalması imkânlarının büsbütün güdük kalması gibi talihsiz bir durumla bizi karşı karşıya getirmiş olur.

2.5. Z.F. Fındıkoğlu: Hür Teşebbüs ve Maarif Meselemiz

Türkiye'nin toplumsal meseleleri ile ilgilenen, atalet ve girişimsel çoraklığın nedenlerini toplumsal yapı/dinamiklerle ilişkilendiren isimlerden birisi de Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu'dur. Fındıkoğlu Türk sosyoloji tarihinin ve düşünce dünyasının kayda değer birkaç isminden biridir. Farklı konulardaki görüşlerine ek olarak

burada onun önemseydiği ve Türkiye'nin yaşadığı buhrandan çıkışın yollarını aradığı hür teşebbüs ve maarif meselesine dair görüşlerine yer vereceğiz.

Fındıkoğlu, Prens'in 1900'lerin başında Türkiye'nin toplumsal sorunlarının temelinde hür teşebbüsten yoksunluğu görmesi ve bu konuda yaptığı teşhisler ve çözüm önerilerini, meseleyi derin şekilde kavramış bulunmasının kanıtı olarak değerlendirir. Son dönem Osmanlı iktisat rejiminin ve geleneksel sosyal yapı/sınıf düzeninin bozulduğunu, bunun kırsal alandaki tezahürünün topraksız bir köylü sınıfının artması şeklinde kendisini ortaya koyduğunu ifade eder. Eski zanaatkâr sınıfının esnaf teşkilatları ile birlikte çöküşünü bunun kentsel alandaki tezahürü olarak görür (Fındıkoğlu, 1940; Kansu, 2003: 126). Toprak düzeni ve sosyal yapının içine düştüğü sefaletten kurtuluşun olası yolları olarak Fındıkoğlu, teşebbüs ruhu ve maarif sahasındaki inkişafa büyük umutlar bağlar.

"Şahsi Teşebbüs Meselesi ve Terbiye Davası" adlı 1947 yılında çıkan bir yazısında Fındıkoğlu, toplumsal yapımızın hür teşebbüsçü bir geleneğe sahip olmadığı yönündeki düşüncelere karşılık, gerçekte hür teşebbüsü geliştirecek örgütlenmelerin sosyal/kültürel bünyede mevcut olduğunu ileri sürer. Ona göre, "toprağı üç sene işlemeyenin elinden alan, iyi elişi vücuda getirmemiş esnafa hayat hakkı tanımayan dünkü cemiyet, şahsi teşebbüse yer veriyor demektir. Şu kadar ki, çöküş zamanları ile şahsi teşebbüs ve kabiliyetin inkişafı da engellere rastlamış, hazırdan yeme, arpalıktan geçinme, beşikteki çocuğa rütbelere verme... havası her tarafı sardığı zaman şahsi teşebbüs terbiyesi de kaybolmuştur" (Fındıkoğlu, 1947: 17; Güngör, 1991: 154).

Fındıkoğlu, "Kooperasyon Sosyolojisi" adlı eserinde de, iktisadi gelişme için kooperatiflerin öneminden bahseder ve kooperatifler eliyle kalkınmanın daha makul bir orta sınıf yolu olduğuna dikkati çeker. Ona göre, kooperatifler, ferdi teşebbüs kabiliyetinin ve güdümlü olmayan uzviyetçi gelişmenin adeta geniş bir havuzudur. Kooperativizm, bir yandan özel (hususî) sektörün egoizmi, diğer yandan kolektivist cereyanla mücadele ederken kendi düzenini yaşatmanın biricik sosyal adalet yolu olduğu düşüncesindedir. Bu açıdan kooperativizm, hususî ekonomiye, hatta bazı iktisadi faaliyet dallarına matuf devletçi iktisat siyasetine son vermek gibi herhangi bir ütöplast düşünceye sapsmadan kooperatif sektörünü, orta sınıfın yolu olarak desteklemeye çaba gösterir (Fındıkoğlu, 1967: 507-8).

"Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Meseleler" adlı çalışmasında da bölgesel kalkınmanın mümkün yolları üzerinde durur. Kooperativizmde toplumsal ataleti alt edici bir dinamizmin saklı olduğunu ve bu sayede gelişmiş ülkeler seviyesine çıkmanın mümkün olacağına gönülden inanır. Aynı zamanda halkın da iyi bir eğitimden geçirilerek tasarrufa yönlendirilmesi gerektiğini vurgular. Kooperasyon, bölgeleri birbirine entegre etmede ve bölgeler arasındaki farklılıkların izalesinde de etkili olacaktır (Fındıkoğlu, 1970: 22-35). Bu aynı zamanda sosyal düzenin inşası ve sosyal bütünleşme için de bir gereklilik arzeder.

Fındıkoğlu, şahsi teşebbüs'ün genellikle iktisadi açıdan ele alındığı, oysa iktisadi açıdan hür teşebbüsün, bir maarif (eğitim) meselesi olduğunu ifade etmekte ve meselenin sanıldığı üzere iktisadi ya da ticari değil, "insan ruhuna hükmeden bir eğitim" meselesi olduğunu yüksek sesle vurgular. Ancak Türkiye'de eğitim sistemi, "çocukta ve gençte şahsi teşebbüsü ve taştan ekme çıkarma zihniyetini ve de tabiatı çalışma malzemesi olarak kullanma ruhunu yaratan bir eğitim anlayışından hâlâ mahrum görünmektedir" (Fındıkoğlu, 1947; Güngör, 1991: 156).

Bunun için de, hür teşebbüsün yerleşmesinde maarife büyük görevler düşmekte ve özellikle eğitim sistemimiz yeni baştan düzenlenmeli ve teşebbüsçü bireylerin yetiştirilmesine yönelik eğitim programları uygulanmalıdır. "Terbiyemiz, tedrisatımız öyle bir istikamet takip etmeli ki mektep bitiren çocuk kaleme çırağ buyurulmadan, maaşlandırılmadan, bareme sokulmadan uzaklaşsın, taştan ekmeğini çıkaracak mukaddes alınterinin temin ettiği menfaatlerle öğünecek yeni Türk tipinin müjdecisi olarak görünsün" (Fındıkoğlu, 1947: 17-18; Güngör, 1991: 156).

Hür teşebbüsçü bireylerin yetiştirilmesinde de eğitim sahasındaki *merkeziyetçilik* büyük engel teşkil etmektedir. O, "her şeyin devlet ve hükümetten beklendiği ve buna çok kötü surette alışıldığı ve bu yüzden hür meslek teşekküllerinin istendiği kadar alaka görmediği" inancındadır (Fındıkoğlu, 1954: 15; Güngör, 1991: 158). 1948'deki bir yazısında da, eğitimin ademi merkeziyetçi bir temelde yeniden yapılması gereğinden söz eder: "İlkokulların memur ve kalem efendisi hedeflerine uygun yetiştirdiği çocuklar, artık hayata hazırlayan okullarda 'iktisadi havza adamı' ve şahsi teşebbüs sahibi olarak yetiştirilmelidirler. Bunun için ülkeyi belli başlı maarif bölgelerine ayırmak, her bölgenin ekonomik ve sosyal özelliklerini inceleyerek yetiştirilen öğrenci ile hayat arasında sıkı bir ilişki bulunduğu esastan yürümek gerekir" (Güngör, 1991: 158).³

Görüldüğü üzere Fındıkoğlu, eğitimin ve insan yetiştirme düzenimizin yerli unsurlara ve yerli fikirlere dayanması esası üzerinde durmakta, hür teşebbüsçü nesiller yetiştirmek suretiyle memuriyete hevesin önünü almayı büyük bir hedef olarak göstermektedir. Bunun için de toplumsal bünyeyi iyi analiz edip, her bölgenin ihtiyaçlarına göre bir maarif düzeni kurup, iktisadi havza adamları yetiştirerek ülkenin makûs talihini yetmenin gayreti içerisinde olmuştur.

³ Benzer bir gerçeğe, 1954 yılında Türkiye'ye gelen İngiliz eğitimci Richard Livingtone de işaret etmektedir. O da, Türk eğitim sisteminin merkezden idare edildiği, oysa İngiltere'de yönetimin mahalli olduğu ve İngiliz MEB'nin eğitim kurumlarına belli zamanlarda atama yaptığı ve genel tamimler gönderdiğini belirtir (Güngör, 1991: 159). Livingtone, bunu iktisadi kalkınma için eğitimin öncelikli bir kurum olduğunu ve onu merkezin tek yanlı düzenleyici tasallutundan kurtarmak gerektiği önkabulü üzerinden dile getirmektedir.

Sonuç Yerine

Türkiye'deki güçlü bürokratik gelenek, bürokrasinin siyasal etkinliği, modernleşme politikalarına verdiği destek vs. bürokrasiyi her zaman siyasal/toplumsal düzlemde etkili bir güç hâline getirmiş, özellikle, Tanzimat'tan bu yana yönetimin merkezileşmesi, bürokrat sınıfın artan gücü, siyasal iktidar karşısında aldığı görece özerk konum ve Cumhuriyet'le birlikte yenilikçi siyasalara verdiği destek, bürokrasinin kurumsal olduğu kadar, politik ve toplumsal gücünü de arttırmıştır. Bürokrasinin gücünün artması ise, bürokratik usul ve yöntemlerin, bürokratik kültür ve kimlik formlarının toplumsal alana yayılmasının yolunu açmıştır. Özellikle son dönem Osmanlı bürokrasisinin işlevsizliği ve taşıdığı patolojik unsurlar göz önüne alındığında, bunun sosyal alana yansımalarının da bir o kadar patolojik olacağını kestirmek güç değildir. Bürokratik hususiyetler, böylelikle, hem siyasal alana nüfuz etme imkânı bulmuş hem de sivil, girişimci siyasal ve iktisadi hareketlerin önünü almada önemli rol oynamıştır. Siyasal gelişme programları bürokrasinin etkinliğinden dolayı, bir türlü bireyci, kapitalist, sivil bir boyut kazanamamış, devletin etkinliği öncelenmiş, bürokratik şablon her şeyin ölçüsü ve belirleyeni olmuştur. Bundan dolayı, bürokratik olmayan çıkışlar, kalkınma arayışları, sivil hareketler destek görmediği gibi, bir tehdit ve tehlike olarak da addedilmiştir. Bürokrasinin merkeziliği, kuşkusuz, devlet mitosunun güçlenmesine ve devletin her şeyin belirleyicisi ve belirleyeni olarak addedilmesine yaramıştır. Devlet, asli fonksiyonları dışında çok sayıda tali, üzerine düşmeyen işlevi göğüslemek durumunda kalmış, devletin işlevleri arttıkça, devlet memurlarının sayısı ve devletin toplumsal ve iktisadi alanda kapladığı yer de genişlemiştir.

Bürokrasi, iktidarını kaybetmemek için her türlü sivil, kapitalist hareketlenmelere kuşku ile bakmış, bunları engelleyici bir denetleyici ağ oluşturmuştur. Devleti önceleyen bu bürokratik kültür, günümüze gelinceye kadar da bireyi/toplumu total olarak inşa etmede oldukça etkili olmuştur. Merkezîyetçi/otoriter yönetsel yapı, neticede, toplumsal unsurların, sivil oluşumların güçsüzlüğünü ve/veya görünmezliğini getirmiş, toplumsal kuvvetler, rıza gösterici, itaatkâr, bağımlı, edilgen, kontrol edilebilir şekilde organize olmuştur.

Bu durum, uzun vadede, “pasifizizm”e ve “faaliyetsizlik kültürü” ne yatkın oluşumları beslemiştir. Bu realite, Türkiye’de bürokratik kültürün tüm toplumsal alanlara nüfuz ettiği ve her bireyde çoğalan bir karakter arzettiği gerçeğine de bizi götürmektedir. Memur toplumu kavramı, bu açıdan tarihsel bir süreçte billurlaşan bir kavram olma özelliğine sahiptir. İmparatorluk geçmişimiz, merkezîyetçi bürokratik kültür, güçlü yönetsel gelenek, kutsal devlet anlayışı vs. bürokratik toplum inşasında büyük rol oynamıştır.

Bu sayede Türk toplumu uzun dönemler, memurluğa içkin bir yönetsel ve toplumsal kurgu üzerine temellenmiş, bürokratik uygulamalar, günümüze gelinceye kadar, hem devlet hem de toplumu ziyadesiyle biçimlemiştir. Sivil bürokrasi kadar askeri bürokrasi de, toplumu belli bir şablon içinde tutmakta oldukça istekli davranmış, askerî müdahaleler, devletin bürokratik formunu muhafaza etmesinde etkili olmuştur. Sivil bürokrasinin öteden beri muhafazakârlığı, verili yapıyı/mekanizmayı koruma yolundaki hassasiyeti, bürokrasinin olduğundan fazla içimize sinmesine, devlet hizmetlerinin yanı sıra gündelik yaşamımızın da bürokratize olmasına neden olmuştur. Bu açıdan baktığımızda, bürokrasinin dolayısıyla memurluğun, toplumsal düzlemde oldukça köklü bir iz bıraktığı, hemen her alanı kuşatıcı, nüfuz edici dolayısıyla dönüştürücü etkileri olduğu söylenebilir. Türkiye’de bürokratik yönetim geleneğinin gücünü, hiç kuşkusuz, kendisini derinden hissettiren onca değişim talebi ve değişen dengelere karşı korumakta olmasından da çıkartabiliriz.

Osmanlı toplumunun yukarıda sözü edilen yapısı, aslında özel teşebbüs eksikliği ve memurluğa eğilimi de belli ölçüde açıklamaktadır. Hem Osmanlı yönetsel yapısı hem de tipik toplumsal karakter ve gündelik yaşam kültürü, memuriyet kalıplarının her daim yeniden üretilmesinde oldukça aktif bir rolü yerine getirmektedir. Bu yüzden, bürokrasi, dolayısıyla memurluğa özgü bilinç ve yaşama kalıpları, düşünsel, toplumsal ve kültürel alanlarda ziyadesiyle görünürlük kazanmış, yönetsel alanda olduğu kadar, iktisadi ve sosyal alanda da verimlilik ve üretkenlik yerine *hizmet* gibi ölçülemeyen, rasyonalitenin aranmadığı ilişki konseptleri öne çıkmıştır.

Bürokrasi, esasta, mevcut formu muhafazaya dayandığından, girişimci hareketler yerine, yaygın bir “faaliyetsizlik kültürü” ne kaynaklık etmiş, egemen bürokratik ağ, güçlü denetleme alışkanlığı, ithal ikameci politikalar, iktisadi alanda kendisini gösteren krizler vs. de sonuçta, sivil, bireyci arayışları köreltmış, yeni/özgün düşüncelere kapalılık, bilgi/teknoloji üretmemek ve *durgun/atıl hayat* üslubunun hakim hâle gelmesine neden olmuştur. Tüm bunlar, memuriyen formların, bilinç yapılarının, değer ve davranışsal kalıpların toplumsal yapıyı tanımlayan unsurlar hâline gelmesini sağlamıştır. Ancak, şu da bir gerçektir ki, Türkiye’nin, son yıllarda söz konusu bu memuriyen karakteristikleri aşma, bundan kurtulma yönünde bir iradeyi canlı tutucu bir büyük dönüşümün içinde olduğu da bir gerçektir.

Memuriyen temayüller, son yıllarda tedrici olarak yerini bireyci/girişimci ilişki konseptlerine bırakıyor, bürokrasideki geri çekilme, yönetsel/siyasal alandaki irtifa kaybı, doğal olarak bürokrasi dışı iş, meslek ve çalışma süreçlerine dinamizm katarak, farklı kültürel havzalar, iktisadi güç merkezleri ortaya çıkarıyor. Bu dönüşüm, 1950’lerden itibaren başlamakla birlikte esas ivmesini 1980’lerden sonra artırarak, memurcu reflekslerin görece geri çekilmesinin yolunu açmıştır. 80 sonrası yaşanan değişimler, tarımcı, köylü, prekapitalist, az gelişmiş toplumu/ülkeyi, atak, mobilitesi yüksek, üretkenlik algısı ve kapitalist güdülerin

önde olduğu bir topluma-aşamaya doğru evriliyor, bu noktada radikal bir kırılma yaşandığına dair algıların yaygınlaşmasına neden oluyor. Bir başka deyişle, bu süreci; rahata düşkünlüğü, ataleti, değişmezliği ve verili koşulları muhafazadan yana olan memurcu toplumun, girişimci, liberal bir topluma evrilmesi olarak da okuyabiliriz.

Türkiye’deki bürokratik geleneğin güçlü bir yapıda olması, söz konusu bürokratik formatın tez zamanda değişeceği beklentisini boşa çıkarıyor, ancak, girişimci kültüre geçiş radikal bir görünürlük taşımasa da, en azından düşünsel bağlamda bu geçişin alt yapısını oluşturabilecek argümanların geniş bir kitle tarafından benimsenmesini de olanaklı kılıyor. Zira, bu yeni süreçte/dönemde, “memur aklı/zihni” bir prototip olarak dışlanmakta, memuriyen toplumun temel argümanları yoğun bir eleştiri bombardımanına tutulmakta, gelişme/kalkınma yolunu tıkayan bariyerler olarak görülmekte ve bunun aşılması yönünde güçlü bir irade beyanı toplumsal yaşamda atak, girişken, kapitalist kıpırdanmalara ve yer yer girişimci kültürün ikamesi yolunda güçlü kültürel değerlerin/anlayışların yaygınlaşarak yeni iktisadi havzaların oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Özellikle Anadolu’da 80 sonrası ortaya çıkan girişimci kentlerin, kasabaların sayısının giderek artması, bireysel/grupsal birikimlerin bir araya gelerek küçük ve orta boy işletmelerin sayısının artmasına yol açması, bunların büyük sermaye gruplarıyla boy ölçüşebilecek bir güce ulaşmaları, göz ardı edilemeyecek gelişmelerdir. Bu sürecin ve ivmenin bütün bir topluma, ülkeye yayılabilmesi, kuşkusuz, imparatorluk tecrübelerinden bize miras kalan bürokratik tortuları büsbütün elimine etmekle, bu tortuların eğitim, aile, cemaat, devlet, sivil örgütler, iktisadi kuruluşlar, gündelik yaşam vs. içindeki kök salmış uzantılarını temizlemekle ve yine, özgürleşme ve eylemde bulunma refleksimizi maksimize edecek düşünsel/politik hareketlenmelerle gerçeklik kazanacaktır.

Kaynakça

- Akın, B. (2003). “Türkiye’de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin’den Mülhem Bir Analiz”. *Piyasa Dergisi*, Sayı 6-7.
- Arslan, M. (2003). “Dr. Mahmut Arslan ile Max Weber’den Sabri Ülgener’e ‘Ahlak ve Piyasa’ Üzerine Söyleşi”. *Piyasa Dergisi*, Sayı 5, Kış.
- Aytaç, Ö. (2006). “Memurluk Zihniyeti ve Memuriyen Toplum: Prens Sabahattin’in Görüşleri Işığında Bir Çözümleme”. *Dokuz Eylül Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1.
- Baha T. (1992). *Felsefe-i Ferd*. İstanbul: Altı kırkbeş.
- Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış Hayat, Postmodern Ahlak Denemeleri*. (İ. Türkmen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Berger, P.L. vd. (1985). *Modernleşme ve Bilinç*. (C. Cerit, Çev.). İstanbul: Pınar.
- Berzeg, K. (1993). *Liberalizm Demokrasi Kapıkulu Geleneği*. Ankara: Siyasal.

- Bostancı, N. (1995). *Toplum, Kültür ve Siyaset*. Ankara: Vadi.
- Claver, E. vd. (1999). "From Bureaucratic Culture to Citizen-Oriented Culture". *The International Journal of Public Sector Management*, Vol. 12, No. 5.
- Crozier, M. (1964). *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago.
- Ege, N. N. (1977). *Prens Sabahattin Hayatı ve İlmi Müdafaları*. İstanbul: Güneş.
- Erdem, K. (1993). "Ersatz Kapitalizm, Komprador Burjuvazi, Teknolojisiz Sanayileşme". *İzlenim*, Sayı 2 Şubat.
- Eren, V. (2004). "Yönetim Anlayışındaki Değişimin Nedenleri ve Yeni Yönetim Kültürü". *Türk İdare Dergisi*, Yıl 76, Sayı 445, Aralık.
- Ergun, D. (1991). *Türk Bireyi Kuramına Giriş (Türk Kültürünün Olanakları)*. İstanbul: Gerçek.
- Erkul, A. (1982). "Prens Sabahattin". E. Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri I. (İç.)* İstanbul: Remzi.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1967). *Kooperasyon Sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Üni. İktisat Fak.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1970). *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi İle ilgili Sosyolojik Meseleler*. İstanbul: Fakülteler.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1947). "Şahsi Teşebbüs Meselesi ve Terbiye Davası". *Yeni Bilgi*, C.I, s.4, Eylül.
- Gournay, B. (1971). *Yönetim Bilimine Giriş, Çağdaş Toplumlarda Kamu Yönetimi*, Ankara: TODAİE.
- Güngör, N. (1991). *Kültür-Eğitim ve Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action II*. Boston: Beacon.
- Heper, M. (1977). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetindeki Gelişimi ve Niteliği*. Ankara: ODTÜ.
- Kaçmazoğlu, B. (2003). *Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyetten Cumhuriyete*. Ankara: Anı.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1990). *İnsan Aile Kültürü*. İstanbul: Remzi.
- Kansu, A. (2003). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Sosyal Mesele ve İçtimai Siyaset. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakarlık*, Cilt 5, İstanbul: İletişim.
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara: Dost.
- Landau, J. M. (1996). *Tekinalp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1992). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1990). "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri". *Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler I İçinde)*. İstanbul: İletişim.
- Mises, L. V. (2000). *Bürokrasi*, (F. Ergin, Çev.). Ankara: Liberte.
- Mustafa S. (1989). "Memurculuk". *İlk Yazılar 1908-1910*, Cilt 1, Der. Dilek A. Kanat. İstanbul: Amaç.
- Okay, O. (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: M.E.B.
- Özen, Ş. (1996). *Bürokratik Kültür 1: Yönetimsel Değerlerin Toplumsal Temelleri*. Ankara: Todaie.

- Prens Sabahattin. (1965). *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır* (M. Sencer, Çev.). İstanbul: Elif.
- Salaman, G. (1971). "Some Sociological Determinants of Occupational Communités" *Sociological Review*, Vol: 19.
- Sargut, S. (2001). *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*. Ankara: İmge.
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Der.
- Sennett, R. (2002). *Karakter Aşınması (Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri)* (B. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Tolga, O. (1949). *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*. İstanbul: Doğan Kardeş.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Ural, T. (2005). *Ankara Dükalığı*, İstanbul: Eksen.
- Us, Ö. (1973). "Memurluk Prestijii". *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 3, Eylül.
- Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der.
- Weber, M. (1987). *Sosyoloji Yazıları*. (T. Parla, Çev.). İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Whyte, W. (1972). *The Organization Man*. New York: Simon&Schuster.
- Yayla, A. (2001). *Devletçi Zihniyet ve Piyasa Ekonomisi*. Ankara: Liberte.
- Yazıcıoğlu, R. (1995). *Bu Sistem Değişmeli*. İstanbul: Birey.